

Rec. Stanisław Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, Lublin 2004, ss. 515.

1. Problematyka pracy

Podstawową komórką najniższego szczebla w administracyjnym ustroju Kościoła jest parafia. Przez wieki – zwłaszcza w okresie feudalnym – była ona także podstawową komórką życia społecznego. Toteż wszechstronne zbadanie tej instytucji, jej struktury i złożonej części funkcji społecznej wydaje się być niezwykle ważne dla pełniejszego poznania i zrozumienia tego zagadnienia.

Po II wojnie światowej badania nad rozwojem sieci parafialnej podjęto na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, w Instytucie Geografii Historycznej Kościoła w Polsce. Badania te oparte były częściowo na metodzie badawczej, która polegała na wyjściu poza źródła pisane. W pracach tych w bardzo szerokim zakresie wykorzystano takie dane, jak wezwanie, wielkość i kształt okręgu parafialnego, rodzaj i wielkość uposażenia, stosunki dziesięcinne, sytuację osadniczą, materiał architektoniczny. Przy zastosowaniu takiej metody badawczej opracowano wschodnią i południowo-wschodnią część historycznej diecezji krakowskiej.

Jednak w badaniach tych nad organizacją parafialną w Polsce główny wysiłek koncentrował się wokół problemów związanych z rozwojem sieci parafialnej. Najczęściej badano parafie od strony tylko instytucjonalnej, pomijając ich aspekt społeczny, zapominając o ich społecznej roli, o tym, co można nazwać „życiem parafialnym”. Tymczasem parafia to nie tylko instytucja ale także grupa społeczna, której członków łączy wielorakie więzy.

W roku 2004 uczeni Instytutu Historii Geografii Historycznej Kościoła w Polsce na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w Lublinie rozpoczęli wydawanie pięciotomowej serii pt. „Dzieje Chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów”, której celem jest stworzenie próby syntetycznego ujęcia dziejów kościelnych Kościoła katolickiego w Polsce i w Rzeczypospolitej do czasów współczesnych.

Jako pierwszy tom tej serii na rynku wydawniczym (w 2005 r.) pojawiła się pozycja autorstwa prof. Stanisława Litaka pt. „Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku”. Jak pisze J. Kłoczowski w Przedmowie książki, rozpoczęta w/w seria jest kontynuacją wydanego przed prawie czterdziestu laty dwutomowego dzieła „Kościoł w Polsce”¹ – pierwszej próby syntetycznego ujęcia dziejów podstawowych struktur kościelnych Kościoła katolickiego w Polsce i w Rzeczypospolitej do końca XVIII w., z zamiarem dania obrazu o wiele pełniejszego.

Autor omawianej pozycji od ponad czterdziestu lat związany jest ze środowiskiem naukowym KUL. Obecnie kieruje Katedrą Dydaktyki Historii i Historii Szkolnictwa w Instytucie Historii. Twórczość i dorobek naukowy prof. Stanisława Litaka obejmuje ponad 250 pozycji naukowych i dotyczy szeroko pojętej historii Kościoła, a zwłaszcza tematyki parafialnej.

Obejmuje ona opracowania dotyczące duchowieństwa, seminariów duchownych, zakonów, bractw religijnych i kultu religijnego, szpitali, a także problemów ogólniejszych i dużo szerszych, takich jak: kultura religijna, reformy kościelne czy administracyjne struktury Kościoła. Niezależnie od problematyki kościelnej, dominującej w działalności naukowej S. Litaka, drugim polem jego zainteresowań jest historia oświaty, szkolnictwa i wychowania.

Opracowanie całej serii map struktur kościelnych stawia Profesora w rzędzie najwybitniejszych współczesnych specjalistów geografii historycznej i badań kartograficzno-atlasowych. Ogromne doświadczenie i znajomość zasobów kościelnych archiwów, zaowocowały powstaniem mapy zatytułowanej *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku* oraz tomu materiałów będącego jej

¹ *Kościół w Polsce*, t. I, *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1968; *Kościół w Polsce*, t. II, *Wiek XVI-XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1970.

dokumentacją źródłową². Do dzieła tego nawiązuje monumentalne opracowanie *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*³.

Prezentowana i omawiana praca nie jest więc pierwszą i jedyną publikacją S. Litaka z tego zakresu. Stanowi ona jakby kontynuację, dopełnienie opracowywania powyższego zagadnienia parafii. Jej przedmiotem jest ukazanie stanu i zmian zachodzących w organizacji parafialnej na terenie 17 diecezji należących do dwóch prowincji kościelnych: gnieźnieńskiej i lwowskiej oraz dwóch diecezji (warmińska i krakowska) bezpośrednio podległych Stolicy Apostolskiej w okresie potrydenckim do drugiej połowy XVIII wieku. Autor nie ogranicza się jednak do ukazania tylko strony instytucjonalnej zagadnienia parafii, lecz pokazuje również zachodzące zmiany w życiu religijnym i społecznym życia tej podstawowej struktury ustroju Kościoła w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pokazuje więc, że w tym okresie parafia spełniała bardzo istotne funkcje nie tylko ściśle religijne, lecz również opiekuńcze, oświatowe i ogólnospołeczne.

2. Podstawa źródłowa

Należy na początku podkreślić, iż praca została napisana na podstawie źródeł pochodzących z wielu archiwów i zbiorów rękopisów kilku wielkich bibliotek polskich i zagranicznych. Trzeba także zauważyć, że w zdecydowanej większości pozycja ta oparta jest na źródłach kościelnych. Podstawą źródłową, na której Autor przede wszystkim oparł wyniki swych badań przedstawionych w niniejszej książce są akta wizytacji kanonicznych. W trakcie czytania każdy czytelnik z łatwością zauważy, iż praca bazuje w dużym stopniu właśnie na w/w materiale źródłowym. Zwłaszcza, że pozycja stanowi uzupełnienie, dopełnienie wymienionych już wyżej dwóch wcześniejszych erudycyjnych książek S. Litaka⁴, w których zostały szczegółowo omówione i ocenione źródła przede wszystkim archiwalne. Jak sam Autor zauważył we wstępie pracy: *...oparliśmy się, wykorzystaliśmy akta wizytacji kościołów i parafii kilkunastu archiwów polskich*. Wystarczy wymienić chociażby te największe i najważniejsze, jak:

² S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980., (Mapa, Lublin 1979).

³ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996.

⁴ Zob. przypisy 1 i 2

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie, Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Archiwum Kurii Metropolitalnej w Lublinie, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Archidiecezjalne we Lwowie, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu, Archiwum Archidiecezjalne w Warszawie, Archiwum Diecezjalne w Płocku, Archiwum Diecezjalne w Pelplinie, Archiwum Diecezjalne w Siedlcach czy Archiwum Diecezjalne we Włocławku.

Wypada w tym miejscu zaznaczyć, iż Profesor S. Litak w swojej wieloletniej pracy naukowej szczególnie sobie upodobał właśnie akta wizytacji kanonicznych, odkrywając i propagując ich wartość oraz wielką przydatność do badań, zwłaszcza atlasowych. Jak wiadomo, akta wizytacji kościelnych są podstawowym źródłem do zgłębiania problematyki kościelnej, bowiem kryją bardzo wszechstronne możliwości badacza. Są one wszechstronnym źródłem do szeroko rozumianej problematyki religijno-społecznej, kulturalnej i gospodarczej. Poza tym, jak zauważył sam Autor we Wstępie: *ze względu na dużą jednorodność i charakter przekrojowy mogą być podstawą bardzo interesujących badań porównawczych, zwłaszcza geograficzno-historycznych.* (s. 31) Wszyscy historycy Kościoła bazują na nich w badaniach, zajmując się szeroko pojętą tematyką kościelną. Za przykład można tutaj przytoczyć chociażby pracę H. E. Wyczawskiego pt. *Przygotowanie do pracy w archiwach kościelnych*⁵, gdzie znajdziemy dość bogate zestawienie bibliograficzne na ten temat.

Oczywiście Autor w niniejszej pracy nie ograniczył się tylko do tego typu źródeł. Z innych źródeł kościelnych S. Litak wykorzystał między innymi relacje biskupów o stanie diecezji. Relacje te stanowią bardzo cenne źródło do wielu zagadnień historyczno-kościelnych w Polsce XVI-XVIII w., a nawet i okresu późniejszego. O ile akta wizytacji dają wgląd w szczegółową problematykę parafii, o tyle relacje umożliwiają wyrobienie sobie ogólnego poglądu na temat problemów całych diecezji.

Prof. S. Litak wykorzystał również drukowane wydawnictwa źródłowe dotyczące omawianego zagadnienia, odwołując się między innymi do orzeczeń synodów polskich okresu przedrozbiorowego

⁵ H. E. W y c z a w s k i, *Przygotowanie do pracy w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989.

różnych diecezji, listów pasterskich biskupów oraz pamiętników, dzieł literackich i publicystycznych znanych postaci z tamtej epoki. Należy zaakcentować znaczenie tych pierwszych i drugich. Wprawdzie zawierają one przepisy o charakterze postulatów, które nie zawsze wprowadzano w całej rozciągłości w życie, niemniej już sam fakt ich sformułowania miał jakieś uzasadnienie w życiu Kościoła i społeczeństwa. Gdy zaś chodzi o te ostatnie, to ich znaczenie polega na tym, że nawiązują wprost do panujących stosunków kościelnych czy obyczajowo-religijnych w Polsce omawianego okresu, stanowiąc jakby szersze tło omawianego zagadnienia.

Ponadto Autor wykorzystał bogactwo opracowań literatury przedmiotu, ważnych dla omawianego zagadnienia, zarówno tych bezpośrednio związanych z problematyką, jak i z terenem objętym badaniem.

3. Struktura pracy

Cała praca, poza wstępem i zakończeniem składa się z ośmiu rozdziałów ujętych problemowo, które omawiają najważniejsze zagadnienia z zakresu organizacji i funkcji społecznych parafii. Na uwagę zasługuje Wstęp, w którym Autor najpierw przedstawia stan badań na temat parafii zarówno w Polsce jak i – odwołując się do bogatej literatury obcojęzycznej – w krajach Europy zachodniej. W drugiej części Wstępu znajdziemy dokładne omówienie źródeł, na których oparł się pisząc niniejszą rozprawę. Wreszcie ostatnią część Wstępu stanowi przedstawiona w skrócie struktura pracy.

W rozdziale I („Parafie i kościoły”) prof. S. Litak przedstawia ogólny stan organizacji parafialnej na terenie Rzeczypospolitej w omawianym okresie tj. XVI-XVIII w. Pokazuje, jakie czynniki w poszczególnych regionach hamowały rozwój parafii. Szczególną uwagę zwraca na zachodzącą w organizacji parafialnej ewolucję oraz różnice regionalne, szczególnie w kwestii zagęszczenia sieci parafialnej.

W społeczności parafialnej ważną rolę spełniała świątynia, bowiem jej oddziaływanie było dwustronne. Była ona nie tylko jego podmiotem ale i przedmiotem; nie tylko wywierała wpływ na świadomość religijną wiernych ale i sama była obiektem ich działalności, w jakiś sposób legitymizacją ich postaw. Temu też zagadnieniu autor poświęcił rozdział II („Budownictwo i wyposażenie kościołów w XVI-XVIII w.). Omówił kwestię wyposażenia kościołów oraz różnice regionalne, gdy

chodzi o kościelne budownictwo murowane i drewniane. Zajął się w tej części pracy także tematyką prawa patronatu i wezwań kościołów. Prześledzenie tych różnorodnych elementów związanych z budynkiem kościelnym pozwoliło uchwycić jeden z ważnych, jak się wydaje, fragmentów składających się na życie społeczności parafialnej: troskę o kościół jako wyraz wiary poszczególnych parafian.

O funkcji, jaką parafia spełnia w społeczeństwie nie decydowało tylko samo mniejsze lub większe zagęszczenie parafii. Dużą rolę odgrywało tu przede wszystkim duchowieństwo parafialne, które niewątpliwie było jednym z bardzo ważnych, by nie powiedzieć najważniejszych czynników kształtujących mentalność ówczesnego społeczeństwa. Stąd też ważny jest problem liczebności duchowieństwa parafialnego, jego pochodzenia społecznego, wykształcenia oraz poziomu moralnego. Temu zagadnieniu poświęcony jest rozdział III („Liczba i struktura duchowieństwa. Personel pomocniczy”) oraz rozdział IV („Pochodzenie, wykształcenie, obyczaje kleru parafialnego”). W oparciu o badania źródłowe autor wykazał w tej części pracy, że w porównaniu z innymi krajami katolickimi duchowieństwo parafialne w Rzeczypospolitej w XVIII w. choć nie było zbyt liczne i bardzo nierównomiernie rozmieszczone, to jednak zróżnicowane. Wywodzące się najczęściej z najbliższej okolicy duchowieństwo parafialne w dużym stopniu odzwierciedlało miejscowe stosunki społeczne. Autor pokazał, iż gdy chodzi o poziom moralny kleru parafialnego w omawianym czasie, to najtrudniejsze było zwalczanie rozpowszechnionego nieprzestrzegania celibatu, pijaństwa i pieniactwa księży. Jednak dzięki jezuitom, którzy opracowali model pracy księdza na parafii oraz funkcjonowania samej parafii i misjonarzom, nastąpiło w II połowie XVIII stulecia podniesienie poziomu moralnego i intelektualnego duchowieństwa parafialnego.

Jedną z ważnych form życia religijnego stanowiły stowarzyszenia religijne zwane bractwami. Im też poświęcony został rozdział V („Bractwa”) książki. Na podstawie badań przeprowadzonych w ośmiu diecezjach Rzeczypospolitej autor pokazał, że przez cały omawiany okres (XVI-XVIII w.) bractwa (występowało około 80 typów bractw) były w parafiach bardzo popularne i miały duży wpływ na kształtowanie się jej religijności. Oprócz pobudzania życia religijnego i walki z innowiercami, zajmowały się również pracą charytatywną na rzecz swoich członków, a niektóre z nich opiekowały się także ubogimi

i chorymi. Niewątpliwie odgrywały dużą rolę w życiu społeczeństwa Rzeczypospolitej co potwierdza tezę, że parafia stanowi podstawową komórkę życia społecznego.

Z parafią i kościołem parafialnym w sposób integralny związana była również szkoła, która, jak wynika z programów nauczania zarysowanych w ówczesnym ustawodawstwie kościelnym, w pierwszym rzędzie miała służyć celom duszpasterskim. Do końca XVIII wieku, a więc tak długo, jak monopol na szkolnictwo posiadał Kościół, szkoła miała zapewnić młodzieży przede wszystkim wychowanie religijne. O szkolnictwie parafialnym traktuje dość obszerny rozdział VI książki („Szkolnictwo parafialne”). Przedstawiony w nim został między innymi rozwój i upadek szkolnictwa parafialnego oraz jego zasięg społeczny w poszczególnych okresach. Autor wykazał, iż w porównaniu ze szkolnictwem w krajach Europy Zachodniej w Rzeczypospolitej było bardzo mało szkół, przy czym szkolnictwo parafialne lepiej przedstawiało się na ziemiach polskich z mniejszością niemiecką, gorzej na ziemiach etnicznie polskich i jeszcze gorzej na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej. Dopiero rzeczywiste odrodzenie szkolnictwa parafialnego na ziemiach polskich nastąpiło z chwilą powołania do życia Komisji Edukacji Narodowej (1773). Oczywiście w omawianym fragmencie książki S. Litak omówił także takie zagadnienia, jak budynki szkolne, nauczyciele czy uczniowie.

Od XIII wieku możemy obserwować powstawanie przy kościołach parafialnych instytucji o celach charytatywnych – tzw. szpitali, które stanowiły rodzaj przytułku dla ubogich i opuszczonych. Prócz szpitali przy kościołach parafialnych istniały w miastach tzw. prepozytury szpitalne z własnym odrębnym beneficjum prepozyta i podopiecznych. Instytucje te były przejawem opieki społecznej, jaką realizował Kościół. Zagadnienie to omówił Autor w rozdziale VII („Opieka społeczna”). Przedstawiając najpierw pokrótce szpitalnictwo polskie w okresie przedtrydenckim, w następnych paragrafach ukazał rozwój szpitali na ziemiach polskich w dobie reformy kościelnej po soborze trydenckim, uwzględniając podstawy materialne funkcjonowania szpitali. Jak wykazał S. Litak, szczytowy rozwój szpitali w Rzeczypospolitej miał miejsce w II połowie XVII wieku, wywołany zapotrzebowaniem społecznym po „potopie” szwedzkim. Według jego obliczeń, przed rozbiorem w 1772 roku szpitale posiadało około 40-45 % parafii rzymskokatolickich Rzeczypospolitej, jednak stan ich wszędzie budził

poważne zastrzeżenia. Jednak jak konstatuje Autor, *szpitale te nie były jedynymi instytucjami pomocy dla osób poszkodowanych przez los, los taki bowiem, w myśl wypisanego na niektórych szpitalach epigramatu Seneki Starszego „miser res sacra” spoczywał w sposób szczególny na każdym klasztorze parafii, bractwie i cechach* (s.360).

Elementem łączącym wiernych z kościołem parafialnym, czynnikiem wpływającym na wytworzenie się więzi między nimi a kościołem były praktyki religijne, które w pewnym sensie stanowiły rezultat działalności duszpasterskiej kleru. One także były wykładnikiem życia religijnego wiernych danej parafii. Próbę charakterystyki życia religijnego w ramach parafii podjął Autor w rozdziale VIII („Życie religijne”), gdzie najwięcej miejsca poświęcił wzajemnym relacjom: duszpasterstwo a praktyki religijne. Na podstawie przeprowadzonych badań źródłowych pokazał, że życie religijne przedstawiało się bardzo różnorodnie w poszczególnych regionach Rzeczypospolitej. Jednak jednocześnie bardzo ostrożnie stwierdził, iż *fragmentaryczna podstawa źródłowa i brak szerszych badań nie pozwalają obecnie na wyciągnięcie daleko idących wniosków, zwłaszcza jeśli chodzi o religijność chłopską* (s. 403). Przyjął jednak, że najgorzej było na pogranicznych terytoriach wschodnich. Prawdopodobnie wpływ na taki stan rzeczy miało to, że w diecezjach wschodnich istniały bardzo duże okręgi parafialne, które utrudniały kontakt z duchowieństwem i kościołem parafialnym.

4. Próba oceny merytorycznej

Jak zostało już wcześniej wspomniane, praca oparta jest przede wszystkim na materiale źródłowym, w dużej mierze - aktach wizytacji kanonicznych - co jest jej zasadniczą zaletą. Niestety materiał ten nie został w pełni wykorzystany. Jakby tłumaczy się z tego Autor we Wstępie: *Jest rzeczą zrozumiałą, że wobec tak szerokiej podstawy źródłowej żaden historyk, zajmujący się zagadnieniem parafii, nie jest w stanie w całości je wykorzystać jest zmuszony do wyboru tylko pewnych źródeł, które także najczęściej może wyzyskać tylko fragmentarycznie. Tak też postąpiliśmy i w naszym przypadku.* (s.29). Rzeczywiście czytając pracę wyraźnie widać, iż S. Litak dla zobrazowania pewnych zagadnień, jak np. sieci kościołów parafialnych i filialnych, oparł się na niemal wszystkich aktach wizytacji znajdujących się

w archiwach polskich jak i zagranicznych. Natomiast opisując już kwestie bardziej szczegółowe, dotyczące wewnętrznej struktury parafii oraz życia religijnego w ich ramach, np. szkolnictwo, duszpasterstwo, duchowieństwo odwoływał się do akt wizytacyjnych już sposób wybiórczy, sondażowy, najczęściej przytaczając dane z diecezji krakowskiej. To powoduje, że praca nie ukazuje niektórych problemów do końca, w sposób całościowy.

Zaletą rozprawy jest to, że Autor na koniec każdego rozdziału dokonuje analizy omawianego zagadnienia po to, aby wyciągnąć odpowiednie, ogólne, poprawne wnioski. Tym samym poddaje jakby pod dyskusję przebytą drogę i osiągnięte rezultaty. Oczywiście spotykamy również wnioski cząstkowe w poszczególnych paragrafach, dotyczące pojedynczych zagadnień. Wnioski te autor ujmuje także czasami w formie tabel, ukazujących całościowy pewnego zagadnienia.

Z łatwością można zauważyć, że w swoim warsztacie badawczoparisarskim Autor odwołuje się także do metody porównawczej. Porównuje bowiem wyniki dotyczące danego zagadnienia osiągnięte w poszczególnych diecezjach, regionach Polski. Dla przykładu można przytoczyć dane dotyczące duchowieństwa polskiego, jego pochodzenia, wykształcenia, czy też kwestię sieci, rozmieszczenia kościołów w różnych diecezjach. Co więcej, widzimy, że Autor nie poprzestaje na opisie i analizie interesującego nas zagadnienia na terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów, lecz wyciągnięte wnioski zestawia i porównuje z odpowiednimi konstatacjami uzyskanymi dla tych samych zagadnień w innych krajach. To pozwoliło mu stwierdzić duże różnice pomiędzy strukturami kościelnymi w agrarnej Rzeczypospolitej a tymiż strukturami w krajach zurbanizowanej Europy Zachodniej czy też w niektórych krajach bliższego sąsiedztwa.

Zaletą pracy jest również i to, że Autor w swojej książce stosuje także metodę statystyczną, wykorzystując różne dane liczbowe dla ilustracji pewnych zagadnień. Tutaj posługuje się tabelami. Wydaje się, że tych zestawień tabelarycznych, jak na objętość całej książki, jest trochę za mało, bo tylko osiem i znajdują się one tylko w pierwszych sześciu rozdziałach. Zupełny ich brak zauważamy w części pracy poświęconej opiece społecznej oraz życiu religijnemu. Tymczasem na pewno stanowiłyby pomoc dla czytelnika, obrazując np. liczbę szpitali miejskich, prepozyturalnych i wiejskich czy też ich patrocinię w poszczególnych regionach Polski.

Jako uzupełnienie wykazów tabelarycznych można potraktować znajdujące się w pracy zestawienia statystyczne w formie wykresów komputerowych, bardziej przejrzystych i obrazowych dla czytelnika. A trzeba pamiętać, że tabele czy też wykresy niekiedy bardzo ułatwiają lekturę i orientację w mnóstwie szczegółów, ale dla samego autora zapewne nie są wygodne, bo czasami zmuszają do zajęcia stanowiska także w przypadku, gdy dane nie są typowe i jednoznaczne.

Poparciem metody statystycznej są umieszczone w dysertacji bardzo przejrzyste mapy w liczbie 15, które także pomagają czytelnikowi bardziej obrazowo przyswoić sobie pewne dane statystyczne dotyczące omawianego zagadnienia. To wszystko pozwoliło Autorowi na poprawne ukazanie badanych zagadnień oraz na pewno było pomocnym w dokonaniu odpowiednich uogólnień i postawienie końcowych wniosków.

Trzeba również zaznaczyć, iż walorem książki jest jej bardzo staranna, oryginalna szata graficzna, ubogacona 37 zamieszczonymi fotografiami, stanowiącymi konkretne przykłady dla omawianych, poszczególnych zagadnień.

Omawiana dysertacja stanowi podsumowanie wielu lat studiów prof. S. Litaka nad zagadnieniem struktur parafialnych Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Jednak jak przyznaje sam Autor w Zakończeniu *praca nie wyjaśnia wielu problemów. Określa przede wszystkim ramy, w których toczyło się życie religijne (...) daje przybliżony obraz organizacji parafialnej, budownictwa kościelnego, duchowieństwa oraz niektórych funkcji parafii. (...) Dlatego może stanowić dobry punkt wyjścia do przyszłych, bardziej pogłębionych badań nad funkcją parafii* (s. 405). S. Litak w dalszej swej wypowiedzi postuluje nawet, w jakim kierunku powinny pójść dalsze badania omawianego zagadnienia, wytyczając jakby swoim następcom obszar, którym powinni się zająć.

Podsumowując trzeba przyznać, iż praca prof. S. Litaka imponuje ilością podanej wiedzy, uszczegółowieniami, zestawieniami, liczbami. Jest ważnym kompendium wiedzy w labiryncie zagadnień, jakimi są parafie łacińskie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Stanowi wielki wkład w tworzenie obrazu Kościoła łacińskiego na poziomie życia parafialnego w okresie staropolskim a tym samym także zachętę do zapoznania się z nim.
